

Klaus-Peter Wechler, *Studien zum Neolithikum der osteuropäischen Steppe*, Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung (= *Archäologie in Eurasien* 12), Mainz 2001, 372 strony, w tym: 57 ilustracji i 30 tabel oraz 57 tablic rysunkowych poza tekstem.

Dzieło Klaus-Petera Wechlera pt. *Studia nad neolitem wschodnioeuropejskich stepów* wpisuje się w serię ważnych, opublikowanych w ostatnich latach, monografií poświęconych młodszej epoce kamienia w zachodniej części stepów eurazjatyckich. Obok prac Jurija Rassamakina (1999) i Elke Kaiser (2003) ma szansę stać się ono punktem odniesienia dla dalszych badań w tym zakresie.

Autor recenzowanej pracy postawił sobie za cel naświetlenie początków neolitu między Dniestrem na zachodzie, dolną Wołgą na wschodzie, Morzem Czarnym i Kaukazem na południu oraz strefą leśną na północy. Uznał, że można zrealizować ten ambitny projekt na drodze ponownej analizy opublikowanych już, wybranych zespołów zabytków w ramach warsztatowo jednolitego, zdyscyplinowanego i konsekwentnie przeprowadzonego podejścia badawczego.

Z rozległego obszaru, będącego przedmiotem studiów, Wechler wydzielił osiem regionów, które dostarczały odpowiednio licznych, często stratyfikowanych zespołów zabytków. Są to: dorzecze Dniestru, dorzecze Bohu, dorzecze Dniepru, Krym, pobraża Morza Azowskiego, region ujścia Wołgi, północny Kaukaz i obszar między Wołgą a Donem. Jednostki taksonomii kulturowej i ich chronologia określone zostały na podstawie analizy zdobnictwa ceramiki i cech typologicznych kamiennych zbrojników mikrolitycznych. O miejscu poszczególnych zespołów zabytków w sekwencjach chronologicznych decydowały wyniki analizy korespondencji. Były one następnie weryfikowane wynikami analiz stratygraficznych i datowaniami radiowęglowymi.

Historia badań archeologicznych nad neolitem dorzeczy Dniestru i Bohu oraz obszaru Krymu zarejestrowała próby interpretacji niektórych stanowisk, które zawierały inwentarze kamienne o charakterze późnomezolitycznym i zbiory kości zwierząt (uważanych za udomowione) jako świadectwa istnienia na tych terenach tzw. neolitu preceramicznego. W związku z tym Autor poświęcił wiele uwagi bogatym materiałom faunistycznym i florystycznym, dzięki czemu mógł dokonać

własnej, krytycznej oceny zagadnień gospodarki neolitycznej na rozległych obszarach między Dniestrem a Wołgą.

Zagadnieniom wstępnym i metodyce badań Wechler poświęcił cztery rozdziały na początku swej pracy (1. Cel i zakres pracy; 2. Tło geograficzne i przyrodnicze; 3. Charakter stanowisk neolitycznych; 4. Podstawy i założenia analizy materiałów, w tym: (a) analiza ceramiki, (b) analiza wyrobów kamiennych, (c) analiza materiałów kostnych i makroszczątków botanicznych, (d) matematyczna analiza korespondencji). W rozdziale 5. przedstawiony został stan badań nad neolitem dorzecza Dniestru, chronologia tamtejszego wariantu kultury bugo-dniestrzańskiej oraz ocena podstaw gospodarki miejscowej ludności. Tą samą strukturę narracji posiadają kolejne rozdziały, które poświęcone zostały zagadnieniom chronologii i podstaw gospodarczych społeczności neolitycznych w dorzeczu Bohu (rozdział 6.), nad Dnieprem (rozdział 7.), na Krymie (rozdział 8.), nad Morzem Azowskim (rozdział 9.), u ujścia Wołgi (rozdział 10.), na północnym Kaukazie (rozdział 11.) i na obszarze między Wołgą a Donem (rozdział 12.).

Do najważniejszych osiągnięć analizy materiałów kultury bugo-dniestrzańskiej należy zanegowanie istnienia w jej ramach preceramicznej fazy I (wg Markeviča). Żaden z późnomezolitycznych zespołów uważanych za reprezentujący fazę neolitu preceramicznego (np. Soroki II, w-wa 3; Soroki I, w-wa 2) nie zawierał szczątków zwierząt domowych. Jeszcze bardziej zaskakujące jest to, że również zespoły fazy wczesnej kultury bugo-dniestrzańskiej (np. Soroki III), datowane na 1. poł. VI tys. BC, zawierały tylko szczątki zwierząt dzikich (głównie jelenia i dzika). Dopiero stanowiska późnej fazy tej kultury, współczesne już wczesnej fazie kultury trypolskiej (np. Pugač II i Gard III nad Bohem), dostarczyły szczątków na pewno udomowionej kozy lub owcy. Na obszarze dorzecza Dniestru i Bohu najstarsze zespoły neolityczne zawierają importy kultury Criș. W kolejnej fazie czytelne są natomiast wpływy kultury ceramiki wstęgowej rytej. Inwentarze krzemienne omawianej kultury mają charakter mezolityczny. Ewolucja mikrolitów zmierzała od szerokich trapezów, poprzez romby do okazów z obustronnym retuszem, sporadycznie powierzchniowym.

Sekwencja neolitu nad Dnieprem rozpoczyna się wraz z kulturą sursko-dnieprzańską, po niej następują kolejne fazy kultury dnipro-donieckiej. Pewne motywy zdobnicze wskazują, że niezdobione zespoły ceramiki kultury sursko-dnieprzańskiej należy paralelizować z kulturą Criș a zespoły zdobione z kulturą ceramiki wstęgowej rytej. Druga faza kultury dnipro-donieckiej współczesna była początkom kultury trypolskiej, a jej faza późna — współczesna początkiem fazy B tej samej kultury. Podobnie jak nad Dniestrem i Bohem kości zwierząt domowych rejestrowane są w bardzo niewielkich ilościach i to dopiero w rozwiniętej i późnej fazie kultury dnipro-donieckiej. W warstwach wcześniejszych występują tylko szczątki dzikich zwierząt, w tym dzikiego konia. Cha-

rakterystyczną grupę wytworów na obszarze naddnieprzańskim stanowią naczynia i tzw. *polirovalniki* ze steatytu.

Liczne i niestety często wewnętrznie sprzeczne wyniki datowań radiowęglowych grobów z cmentarzysk w miejscowościach Dereivka, Nikolskoe, Jesinovatka i Strilča Skela zostały krytycznie i w sposób niezwykle kompetentny wykorzystane w konstrukcji sekwencji neolitu nad Dnieprem. Jest to przykład rzadko w literaturze przedmiotu spotykanej, wywarzonej postawy, stroniącej z jednej strony od bezkrytycznej akceptacji dat 14C i z drugiej strony od ich całkowitego ignorowania.

Analiza ceramiki ze stanowisk na Krymie pozwoliła ustalić starszeństwo zbiorów niezdobionych nad zdobionymi. W przypadku tego regionu znacznie więcej dla chronologii neolitu daje jednak analiza niezwykle bogatych i zróżnicowanych zespołów wyrobów krzemiennych. Z tego też względu Wechler poświęcił wiele uwagi wypracowanym dotychczas systemom klasyfikacji tej grupy zabytków ze szczególnym uwzględnieniem dorobku A. Janeviča (1995) i L. Mackevoja (1977). Na szczęście w wielu przypadkach kontekst archeologiczny zabytków krzemiennych wzbogacony jest o informacje na temat stratygrafii. Na Krymie obecność niewielkich ilości kości zwierząt udomowionych poświadczona jest już w zespołach wczesnoneolitycznych i utrzymuje się również na młodszych stanowiskach. Zawsze przeważały tam jednak szczątki zwierząt dzikich. Ważne znaczenie miało tam zbieractwo owoców morza i połowy ryb.

Na kilku stanowiskach znajdujących się u ujścia Donu do Morza Azowskiego odkryto bardzo wcześnie datowane (przełom VII i VI tys. BC) zespoły zabytków niezdobionych naczyń, wykonanych z masy ceramicznej schudzanej tłuczniem z kamienia wapiennego. W inwentarzach krzemiennych dominował półsurowiec wiórowy a wśród narzędzi drapacze, wióry i odłupki retuszowane. Często wykonywano również narzędzia z kamienia, w tym siekiery i *polirovalniki*. Towarzyszyły im makroszczątki zbóż oraz nieliczne jeszcze pozostałości kostne niewątpliwie udomowionych już kóz lub owiec. Neolityczne osady w miejscowościach Matveev Kurgan i Rakušečnyj Jar dostarczają więc najszerszego na ziemiach Ukrainy zestawu cech cywilizacji (ceramika, gładzone narzędzia kamienne) i gospodarki (szczątki zbóż i kości udomowionych zwierząt).

Stanowiska kultury seroglazowskiej u ujścia Wołgi położone są obecnie na obszarach półpustynnych w odległości 50–100 km od brzegu Morza Kaspijskiego. Pierwotnie znajdowały się one na jego wybrzeżu. W wyniku działania długotrwałych procesów erozyjnych tylko nieliczne z zachowanych osad omawianej kultury zawierają materiały *in situ*. Najstarsze z nich, datowane na 1. połowę VI tys. BC, dostarczyły ceramiki zdobionej ornamentem rytym. Wyróżnia to teren ujścia Wołgi od opisywanych dotąd regionów (z wyjątkiem kultury bugo-dnieprzańskiej), gdzie sekwencje zespołów neolitycznych roz-

począły się od ceramiki niezdobionej. Powszechnie krawędzie narzędzi krzemienych były tu kształtowane przy użyciu obustronnego retuszu heluańskiego. Nie udało się dotąd zarejestrować szczątków udomowionych zwierząt lub roślin w najstarszych zespołach neolitycznych typu Kairśak czy też Dżangar z tego obszaru. Zespoły późnomezolityczne zawierają natomiast dość ograniczony gatunkowo (w tym antylopy i dzikie konie) zestaw kości zwierząt dzikich, na które polowano zapewne również we wczesnym neolicie.

Neolityczne źródła z obszaru między Wołgą a Donem, reprezentowane przez zespoły kultury środkowo-donieckiej i wołżańsko-kamskiej, pochodzą ze stosunkowo późnego okresu. Początek pierwszej z wymienionych kultur można datować dopiero na 1 połowę V tys. BC. Nieco później tylko datowana jest tutejsza eneolityczna kultura chwalińska. W obu występują dwustronnie, powierzchniowo retuszowane narzędzia krzemienne. Na stanowiskach kultur neolitycznych nie odkryto dotychczas gładzonych narzędzi kamiennych. Na podstawie zgromadzonych dotychczas dowodów można mówić w neolicie tego obszaru jedynie o gospodarce przyswajającej. Polowanie na jelenia, łosia i tura uzupełniane było zbieraniem wielkich ilości mały słodkowodnych.

Skromny zasób zdobionej ceramiki, brak układów stratygraficznych i dat radiowęglowych powoduje, że chronologia nielicznych stanowisk wczesnego neolitu z terenów północno-kaukaskich opiera się na ich porównaniu do telli transkaukaskiej kultury Šulaveri-Šomutepe. Osada w miejscowości Čoch należy do najlepiej przebadanych na północnym Kaukazie i jest datowana na 1. połowę VI tys. BC. Niezdobiona, płaskodenna ceramika oraz narzędzia krzemienne formowane m.in. przy użyciu retuszu heluańskiego charakteryzują początki neolitu na omawianej osadzie. Wśród dominujących kości zwierząt dzikich zarejestrowano również dość nieliczne okazy kości udomowionej kozy lub owcy i bydła. Zna się też makroszczałki zbóż.

Wnikliwy przegląd starannie wyselekcjonowanych materiałów z wyżej wymienionych regionów (rozdziały 5–13) pozwoliły Wechlerowi zarysować najbardziej typowe elementy wczesnego neolitu w strefie wschodnioeuropejskiego stepu i laso-stepu (rozdział 14). Okazało się, że najstarsze ślady kultur neolitycznych występują u ujścia Donu do Morza Azowskiego oraz w dorzeczu Dniestru i Bohu a także u ujścia Wołgi do Morza Kaspijskiego. W pierwszym z wymienionych przypadków ceramika wczesnoneolityczna wykazuje wyraźne związki z Zakaukaziem, w drugim przypadku czytelne są inspiracje kultury Criş a w trzecim — wpływy kultury kelteminarskiej ze środkowej Azji.

W zakresie inwentarzy krzemienych interesujące zbieżności wykazuje obszar bugo-dniestrzański i nadazowski (dominacja szerokich trapezów), podczas gdy u ujścia Wołgi przeważają zbrojniki formowane retuszem heluańskim. Na północnym Kaukazie wyróżniają się natomiast ostrza trójkątnie. Wszędzie odpo-

wiednie wyroby krzemienne nawiązują do miejscowych tradycji mezołitycznych. Podobnie było zapewne z kamiennymi *polirovalnikami* nad Dnieprem i Dolnym Donem. Natomiast występowanie steatytowych naczyń ograniczające się do regionu naddnieprzańskiego, nadazowskiego oraz Krymu, związane jest zapewne z oddziaływaniami zakaukaskimi.

Pomimo tego, że na północnym Kaukazie i nad Morzem Azowskim poświadczona jest obecność zwierząt domowych oraz roślin uprawnych już na przełomie VII i VI tys. BC lub w początkach VI tys. BC, to gospodarka społeczności wczesnego neolitu strefy stepowej oparta jest zdecydowanie na polowaniach na dzikie zwierzęta, rybołówstwie oraz zbieractwie mięczaków.

Klausowi-Peterowi Wechlerowi udało się w przekonujący sposób zarysować chronologię, podziały przestrzenne i podstawy gospodarcze neolitu stepu i lasostepu wschodniej Europy. Zamierzone cele osiągnął on dzięki zastosowaniu właściwej strategii badawczej. Polega ona na krytycznej pracy ze źródłami, na konsekwentnym i zdyscyplinowanym posługiwaniu się wybranymi narzędziami analitycznymi (szczególnie analizą korespondencji i kalibracją dat radiowęglowych). Tylko uzyskane tą drogą wyniki mogły posłużyć jako empiryczny sprawdzian konstruowanych z polotem ale odpowiedzialnych i twórczych tez oraz ocen.

BIBLIOGRAFIA

Jenevič Anatolij

1995 *Die Neolithisierung der Krim. Kulturaspekte*, Praehistorische Zeitschrift 70, 2–31.

Kaiser Elke

2003 *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut (=Archäologie in Eurasien 14)*, Mainz.

Mackevoj Leonid

1977 *Mezolit i neolit vostočnogo Kryma*, Kiev.

Rassamakin Jurij

1999 *The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500–2300 BC*, [w:] M. Levine, Y. Rassamakin, A. Kislenko, N. Tatarintseva, *Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe*, Cambridge, s. 59–182.

Sławomir Kadrow
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Oddział w Krakowie

